

Maria Łukaszewicz-Chantry

Przekłady tragedii Seneki w literaturze staropolskiej

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 102/4, 251-254

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Abstract

LUDWIKA ŚLĘKOWA
(University of Wrocław)

WAĆLAW POTOCKI – “A POET OF TWOFOLD NATURE”

The subject of the review is Agnieszka Czechowicz's book on Waćlaw Potocki's literary creativity. The author points out the discrepancies between Potocki's views on literary output expressed in his poems and his own poetic creation.

MARIA ŁUKASZEWICZ-CHANTRY
(Uniwersytet Wrocławski)

PRZEKŁADY TRAGEDII SENEKI W LITERATURZE STAROPOLSKIEJ

Radosław Rusnak, *SENECA NOSTER. CZĘŚĆ I: STUDIUM O DAWNYCH PRZEKŁADACH TRAGEDII SENEKI MŁODSZEGO*. (Recenzenci: Roman Krzywy, Piotr Urbański). Warszawa 2009. Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, ss. 348.

Przedmiotem rozważań Radosława Rusnaka są polskie przekłady dramatów Seneki, które powstały od XVI do XVIII wieku. Autor przypomina, że od 1483 r. wydawano w Europie „Corpus tragoediarum Senecanum”, które obejmowało 10 tragedii: *Hercules furens*, *Troades*, *Phoenissae (Thebais)*, *Medea*, *Phaedra (Hippolitus)*, *Oedipus*, *Agamemnon*, *Thyestes*, *Hercules Oetaeus* oraz *Octavia*, choć już w XVI w. zaczęto kwestionować autentyczność tej ostatniej. Tragedie Seneki były tłumaczone, adaptowane i wystawiane niemal w całej Europie. Działy też inspirująco na polskich twórców i cieszyły się w rzeczywistości szlacheckiej dużym zainteresowaniem.

W *Seneca noster* analizą objęte zostały następujące przekłady: *Troas. Tragedyja z Seneki* – Łukasza Górnickiego, *Hippolit* Stanisława Morsztyna, *Historia, albo tragedia Oktawii, cesarzówny rzymskiej* Józefa Jana Wolińskiego oraz jedyne pełne tłumaczenie całego korpusu – *Smutne starożytności teatrum, to jest tragedie Seneki rzymskiego* Jana Alana Bardzińskiego. Dramaty umieszczono w kontekście przekładów, które ukazały się w tym samym czasie na Zachodzie Europy. Z ogromnego materiału porównawczego Rusnak wybrał teksty, które powstały w językach romańskich. Wśród autorów znalazło się tu pięciu Włochów (Lodovico Dolce, Hettore Nini, Carlo Maria Maggi, Giorgio Maria Rapparini, Benedetto Pasqualigo), czterech Francuzów (Robert Garnier, Michel de Marolles, nieznan bliżej L. B., Jean-Marie-Louis Coupé) oraz jeden Hiszpan (José Antonio Gonzáles de Salas).

Książkę otwiera rozdział *Tragedie Seneki na przestrzeni wieków i ich tłumacze*. Najpierw autor podaje informacje o samym Senecie w podrozdziale zatytułowanym *Lucjusz Anneusz Seneka: twórca i mąż stanu*, co jest raczej zbędne. Można by z tych informacji zrezygnować bez szkody dla całości studium. W dodatku do tego podrozdziału zakradły się kłopotliwe błędy literowe, zwłaszcza w nazwach własnych, i np. filozof Socjon, nauczyciel Seneki, staje się „Solionem”.

Następnie Rusnak rozciąga szeroką panoramę różnych przejawów recepcji dramatów Seneki w Europie od późnej starożytności do XIX wieku. Najpierw odnosi się do występowania tragedii Senecjańskich w literaturze zachodnioeuropejskiej, pokazuje wydania, komentarze i tłumaczenia. Dla pełniejszego obrazu recepcji można było tu jeszcze wymie-

nić przykłady adaptacji Seneki w literaturze nowołacińskiej, jak np. *Theoandrothanatos* Quintianusa Stoi, włoskiego poety przebywającego we Francji. Jego dramat jest ciekawą próbą stworzenia tragedii pasyjnej, której kompozycja i stoicka interpretacja męki wiele zawdzięczają Senecie.

Następnie Rusnak przechodzi do recepcji dramatów autora *Trojanek* w literaturze staropolskiej. Nie tylko referuje stan badań, ale też pokazuje ślady dzieł Seneki, o których jeszcze nikt nie wspominał, jak pewne nawiązania do *Tiestesa* w *Gęśli dwunastej* Jana Rybińskiego (s. 43). Rozdział kończy się prezentacją sylwetek tłumaczy Seneki, wymienionych już tu Polaków i cudzoziemców.

Drugi rozdział: *Thumaczenie jako eksplikacja pierwowzoru*, poświęcony jest różnym zabiegom aktualizującym, które podejmują translatorzy, by przybliżyć antyczny tekst współczesnemu sobie odbiorcy. Rusnak najpierw zajmuje się założeniami teoretycznymi tego typu zabiegów. Przedstawia motywy podjęcia pracy translatorskiej, które podają poszczególni tłumacze w przedmowach do dramatów. Motywy te okazują się bardzo różne, np. lekarstwo na bezczynność. Zazwyczaj jednak autorzy przekładów podkreślają zalety dzieł Seneki, zarówno literackie, jak i dydaktyczne. Jest to najważniejszy powód podjęcia się tłumaczenia tych właśnie utworów.

Dydaktyczny cel przekładów ukierunkowuje tekst na czytelnika. Przegląd dedykacji i przedmów, z których wyłania się bogata galeria adresatów, przedstawiony jest w kolejnym podrozdziale – *Projekcja odbiorcy modelowego w dedykacjach i przedmowach*. Analizując dedykacje i przedmowy do przekładów tragedii, Rusnak pokazuje, że istotnym zabiegiem aktualizującym jest ujawnienie zgodności losów adresatów indywidualnych z perypetiami bohaterów dramatów. Woliński np. swoje tłumaczenie *Oktawii* dedykuje Marii Józefie Sobieskiej z Wessłów. Nie tylko przez to spłaca dług wdzięczności wobec rodziny Wessłów. Zwraca także uwagę na podobieństwo historii Oktawii i Marii Józefy oraz przedstawia rzymską cesarzową jako wzór męstwa i cierpliwości wobec bolesnych doświadczeń.

Tłumacze czasem pokazują zbieżności losów całych społeczności. Garnier pisze w przedmowie do *La Troade* o podobieństwie Trojan i Francuzów nękanych przez wojny religijne. Często też w przedmowach podkreśla się, że mity opisywane przez Senekę mają charakter uniwersalny i są archetypami różnych zachowań ludzkich.

W kolejnym podrozdziale omówiono zewnątrztekstowe elementy eksplikatywne. Należą do nich argumenty, objaśnienia przy wykazie osób dramatu, krótkie wprowadzenia do poszczególnych scen, didaskalia, przypisy, noty.

Następnie autor recenzowanej książki przechodzi do wewnątrztekstowych elementów eksplikatywnych, analizując rozmaite strategie translatorskie, które zmierzają do osiągnięcia większej komunikatywności przekładu. Po wstępnym przeglądnięciu różnych typów modyfikacji (substytucje, redukcje, uzupełnienia) autor zatrzymuje się dłużej nad adaptacją tekstu ze względu na różnice kulturowe. Tłumacze, żeby przybliżyć odbiorcy odległe realia, ingerują w świat przedstawiony i wprowadzają doń rozmaite anachronizmy. Znaczna część modyfikacji dotyczy tytułów, godności, sprawowanych funkcji urzędniczych i wojskowych, np. Agamemnon w rodzimych przekładach staje się hetmanem. Zmianie też ulega często broń: Amazonki posługują się berdyszami.

Translatorzy próbują również aktualizować obyczaje i stroje. Wiele przekształceń widać w obrzędach religijnych. Rusnak przedstawia szczególnie różno tego typu modyfikacje, np. w obrzędach pogrzebowych. Pokazuje też charakterystyczną dla przekładów staropolskich chrystianizację wierzeń pogańskich, co widać choćby w tłumaczeniu terminów związanych z kultem: *templum* – kościół, cerkiew; *sacerdos* – pop; *menada* – zakonnica.

Interesującą grupę modyfikacji w tekstach polskich stanowią interferencje czy kryptocytaty z dzieł Jana Kochanowskiego. Nawiązania do *Odprawy posłów greckich* można zauważyć w *Troas* Górnickiego, a do *Trenów* – w *Edypie* Bardzińskiego.

We francuskich tłumaczeniach na uwagę zasługuje wprowadzenie współczesnych

zjawisk historycznych, np. rewolucji i kolejnych przewrotów. W *Agamemnonie* Coupé przekłada „*civium coetus*” jako „*tumultes furieux des revolutions*”, a Cassandra ma być zaprowadzona na szafot.

Kolejny zabieg aktualizujący to przekształcenia tekstu motywowane warunkami geograficznymi. Autor odnotowuje skrupulatnie wszystkie modyfikacje, np. wprowadzanie rodzimych gatunków drzew i ptaków. Interesującym świadectwem odmiennych warunków przyrodniczych są próby przetłumaczenia „*villosi... bisontes*” z *Fedry*. W polskich przekładach są to „żubry kosmate”. Natomiast tłumacze romańscy słowo to omijają lub przekształcają w „byki”. Reszta zaś przedstawicieli egzotycznej fauny często pozostaje bez zmiany ze względu na mitologiczne konotacje.

Przy przekładaniu nazw topograficznych nierzadką strategią jest usuwanie wyrazów obco brzmiących albo szukanie ekwiwalentów, np. zastępowanie nazw własnych nazwami pospolitymi („*Alpheus*” – „rzeka”), lub ich uwspółcześnienie (Hister – Dunaj).

Zabiegi eksplikacyjne wobec realiów historycznych i geograficznych stosują wszyscy bez wyjątku tłumacze. Rusnak podkreśla, że polscy translatorzy z większą odwagą wprowadzają współczesne im elementy rzeczywistości. Pozostali autorzy częściej usuwają kłopotliwe terminy. Stosują czasem też przeciwną strategię, zostawiając egzotyczne nazwy dla wzmocnienia kolorytu antycznego.

Tytuł trzeciego rozdziału to: *Tłumaczenie jako reinterpretacja pierwowzoru – bohaterowie*. Autor dzieli tu bohaterów na cztery kategorie: tyranów, heroiny, herosów, ofiary. Najpierw zaprezentowano cały poczet despotów tak bardzo charakterystycznych dla teatru Seneki. Znaleźli się tutaj: Atreusz, Neron, Eteokles i Polinejkes, Likus i Herkules oraz „Achajowie”, czyli różni greccy dowódcy, którzy mszczą się na Trojanach po zdobyciu ich miasta. Analizując kreację postaci tyranów w przekładach, autor zauważa, że Neron u Wolińskiego otrzymuje wzmocnione cechy despotyczne. Skłania to Rusnaka do poszukiwania powodów takiej strategii i aluzji do rzeczywistości pozatekstowej.

Charakterystyczne są też dla Seneki silne postaci kobiet, targanych przez nieopanowane, wręcz patologiczne emocje i posuwających się do zbrodni. Reprezentują je: Medea, Fedra, Klitajmestra, Dejanira. Autor recenzowanej książki zauważa, że Bardziński próbuje nieco cieniować wizerunek Medeji, oprócz gwałtowności emocji przypisuje jej także poczucie winy i podkreśla jej trudną sytuację.

Fedra w polskich przekładach ukazana jest przede wszystkim jako niegodziwa kusicielka i uwypuklona zostaje jej wina. Z większą też niż w oryginale emfazą omówiono różne przejawy jej namiętności i patologicznego zachowania.

Kolejną grupę bohaterów stanowią herosi: Herkules, Hektor, Tezeusz i Hippolit. Reprezentują oni wartości moralne, które chętnie podchwytyją polscy translatorzy. Zwłaszcza Herkules otrzymuje w rodzimych tłumaczeniach wiele wzniosłych rysów. Podkreślona jest jego walka ze złem, męczeńska śmierć i apoteoza, co może przywoływać skojarzenia z Chrystusem.

Przegląd osób dramatów dopełniają ofiary. Znajdują się tutaj przede wszystkim Trojanek, cała zbiorowość i indywidualne bohaterki: Hekuba i Andromacha. Francuski tłumacz, Garnier, szczególnie mocno utożsamia Hekubę z całą cierpiącą Troją. Wśród polskich translatorów Górnicki wykazuje pewną samodzielność w przedstawianiu cierpiących Trojanek i stara się jak najdobitniej zaprezentować ogrom nieszczęść, które dotknęły Troję.

Inną ofiarą jest Oktawia, nieszczęśliwa żona Nerona. W polskich i romańskich tłumaczeniach często zostaje wzmocniony obraz jej cierpienia. Woliński, np., podkreśla tragiczną zmianę w życiu bohaterki, od szczęścia w domu rodzinnym do wzdargi i strachu, jakich doświadcza przy boku Nerona. Przypisuje jej o wiele większą niż w tekście łacińskim samodzielność i zdolność do wyrażania niechęci wobec niewiernego małżonka i rywalki. Rusnak wyjaśnia to ewentualnymi aluzjami do losów adresatki przekładu.

W roli ofiar w dramatach Seneki występują też dzieci: Astianaks i Poliksena. Jak pisze autor recenzowanej książki: „Sferą, w której dość wyraźnie uwidaczniają się interwencje większości tłumaczy, jest sposób przedstawienia małych bohaterów. Wypunktowaniu podlegają przede wszystkim atrybuty ich dziecięcości, tak brutalnie niweczonej przez oprawców. W przypadku Astianaksa chodzi o delikatność i niewinność, w przypadku Polikseny również o czystość, pobożność i urodę” (s. 278).

Rozdział czwarty i ostatni to: *Tłumaczenie jako reinterpretacja pierwowzoru – wartości moralne*. Seneka jako znany nauczyciel etyki stoickiej zamieszczał w tragediach wiele wskazówek moralnych, czasem formułowanych obok fabuły i skierowanych bezpośrednio do odbiorcy. Podchwytyują je chętnie wszyscy translatorzy i eksponują na rozmaite sposoby. W niektórych przekładach co cenniejsze pouczenia moralne wyróżnione są w tekście szczególną czcionką. Widać też u każdego tłumacza, rodzimego i obcojęzycznego, tendencję do ujmowania tego typu pouczeń w formę łatwych do zapamiętania sentencji.

W polskich przekładach uwypuklone są często ideały stoickie, przede wszystkim cnota. Wśród cenionych wartości, podkreślanych nierzadko w tłumaczeniach, znajdują się także: „miłość szczerą”, pokój, prawda, poczciwość, „nabożeństwo zdrowe” (s. 292), wzajemna zgoda, żołnierska waleczność. Na przeciwnym biegunie umieszczone są: pycha, gniew, szaleństwo, zazdrość, popędliwość, nieroztropność młodych i wojna.

Dwojakiej ocenie moralnej podlegają miłość oraz władza, które skłaniają tłumaczy do wprowadzenia również swoich własnych przemyśleń. Rozbudowane są też w przekładach refleksje na temat zmienności Fortuny. Stoicki ideał życia w odosobnieniu i w zgodzie z naturą zostaje w sposób szczególnie wyeksponowany i rozwinięty w *Hippolicie* Morsztyna. Tłumacz podkreśla zalety życia ziemiańskiego i w opisach uroków przyrody wykazuje wiele poetyckiej inwencji.

Jedynym elementem Senecjańskiej dydaktyki, który budzi sprzeciw translatorów, jest pogląd na ludzką duszę i jej losy po śmierci, wyrażony w drugim stasimonie *Trojanek*. Pieśń ta, jako niezgodna z chrześcijańską eschatologią, zostaje gruntownie przerezegowana przez polskich i zagranicznych tłumaczy.

Książkę zamyka podsumowanie, w którym porównane są strategie translatorskie stosowane przez rodzimych i obcych pisarzy. Zamieszczono też obszerną bibliografię obejmującą pozycje w różnych językach, a także indeks nazw osobowych.

Bardzo cenne jest to, że autor zajął się Seneką, twórcą o ogromnym znaczeniu dla kultury europejskiej: nauczycielem stoickiej etyki i prawodawcą tragedii. Podejmując temat staropolskich tłumaczeń tragedii Rzymianina, Rusnak wypełnił istniejącą lukę w badaniach nad recepcją Seneki. Staropolskie przekłady zostały poddane bardzo wnikliwej, wręcz skrupulatnej analizie, świadczącej o solidnym warsztacie filologicznym autora recenzowanej książki. Owocną także okazała się konfrontacja tych wersji z odpowiadającymi im tekstami tłumaczy romańskich. Studium Radosława Rusnaka o dawnych tłumaczeniach tragedii Seneki jest wartościowym wkładem w badania nad dawną translatoryką i recepcją antycznych dramatów w literaturze staropolskiej w kontekście europejskim.

Abstract

MARIA ŁUKASZEWICZ-CHANTRY
(University of Wrocław)

SENECA'S TRAGEDIES TRANSLATIONS IN OLD-POLISH LITERATURE

The review discusses Radosław Rusnak's book – a precise and comprehensive analysis of Seneca's Old-Polish translations enriched with references to romance languages. Rusnak's study is a valuable contribution to research in old translation studies and Seneca's dramas reception in Old-Polish literature.